

HALK DİLİNİN SAĞLIKLA İLGİLİ BOYUTU ÜZERİNE

Hamza Zülfikar

- Bir halk bilgini, düşünürü “Hekim hekim değil, başına gelen hekimdir.” demiş. Bir diğeri de “Hastalık gelince, han kapısı çıkınca iğne deliği.” Bitlis halk ağzı üzerinde çalışırken birer zekâ ürünü olan bu tür sözleri yerel ağız özellikleriyle tespit edip bir başlık altında toplamıştım. Bunlardan gene sağlıkla ilgili “Dert nerede, çareyi orada ara.” sözünü duyunca doğrusu buna bir anlam vermekte zorlanmıştım.

Anadolu insanı; bu tür sözleri çok bilir, bunlarla anlatmak istediğini kısaca ifade eder. Bu sözler aile ve çalışma ortamlarında bazen karşısındakine bir uyarı bazen de bir hatırlatma olarak geçer. Uyarılan kimse; uzun zaman düşünür, o sözden bir anlam çıkarmaya çalışır. Uyarılar ise genellikle kadın, erkek aile büyükleri; deneyimli, yaşı kemale ermiş kişiler veya iş yerinde ustalardır.

Merak ederim; acaba bugün de köşesinde mindere, sedire oturmuş çevresindekilere yeri geldiğinde böyle veciz sözlerle bir şeyler anlatmak isteyen büyüklerimiz daha var mı? Kaş çatma, azarlama, kızma, bağırma olmadan örnek olarak “Yavrum, ağır ol batman gelesin.” diye çocuğunu, torununu uyarılar bulunur mu? Daha çok gördüğümüz pataklama, bağırma, çığlık derecesinde uyarılardır.

Bahsettiğimiz deneyimli, bilgili, çevrede kendisine saygı duyulan kimseler, aynı zamanda buldukları mahalde birer halk hekimidir. Hastalıkları, yaraları tanır; ilaç tavsiye eder. “Biraz kantaron yağı sür geçer.” der. Bir başkası, bir yaranın iyileştirilmesi için *bağa yaprağı* bitkisinin iyi geleceğini; bunun tabiatta nerede bulunabileceğini gösterir. *Bağa yaprağı* veya *bağa yarpağı* nasıl

bir bitki ise iltihaplı yaralar üzerine konur ve bir süre sonra yarayı tedavi eder. Doğu Anadolu ağzlarında geçen *bağa yaprağı* kelimesi, Amasya ve Konya'da da tespit edilmiş (*Derleme Sözlüğü*, II. C). Bitlis halk ağzı üzerinde çalışırken bir mânide şu dizeye rastlamıştım. *Bağde yarpah kalmemiş yareme bağlemahtan*. Bununla -mecazen- çok dert veya mağduriyet yaşanmış olma vurgulanmaktadır.

Bağa yaprağı, Turhan Baytop'un *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*'nde geçiyor. Bu eserin incelenip basılmasına karar verilmesi sırasında, Türk Dil Kurumu tarafından raportör tayin edilmiştim. Eseri incelerken Bitlis ve yöresinde tespit ettiğim bu *bağa yaprağı* terimini T. Baytop'un eserinde görünce şaşırılmıştım. Latince adını *plantago* olarak maddeye eklemiş; bu bitkinin *plantago intermedia*, *plantago major* gibi türlerinin olduğunu, yapraklarının yaraları iyileştirici özellikte olduğunu belirtmişti. Demek ki halk bilgininin tespitinde bir dayanak, bir hikmet varmış.

Bir yandan Arap, öte yandan Latin-Yunan dilleri içinde gelişmiş olan Türk tıp biliminin terimleri arasında Türkçe kökenli olanları çok sınırlı kalmıştır. Bunun yanı sıra halk; karşılaştığı her hastalığa, onun tedavisiyle ilgili ilaca bir ad vermiş:

Yılançık (kemik veremi), *yelpik* (nefes darlığı), *yatalgı* (tifo), *kanlı buru* (dizanteri), *terme* (mantar hastalığı), *ince ağrı* (verem), *sürgün* (ishal), *inme* (felç), *kirli paçavra*, *ordubozan*, *kuşpalazı*, *kabakulak*, *itdirseği*, *dolama* vb. Bunlardan bazıları *Türkçe Sözlük*'e de alınmıştır. Arapça kökenli *nezle* için Anadolu ağzlarında *sanrağ*, *sanra*, *ingin*, *ağır ingin* ve *engin olmak* kelimeleri var. Denizli ve Isparta yörelerinde kullanılan *ingin* kelimesinin ilk hecesindeki ünlü bazen kapalı *é* ile *engin* biçimindedir. Hastalık adı *paçavra*, bir tür grip (influenza virüs); Trabzon yöresinde tespit edilmiş *çarıkçıkarmaz* (kolera). Halkın ilgi çekici adlandırmaları olan bu hastalıklar; insanın paçavrasını çıkarır, çarık çıkarmaya fırsat vermeden yere yıkar gibi düşünülmüş.

Arapça kökenli *hamile*'ye karşılık; halk dilinde *iki canlı*, *yüklü*, *gümanlı* gibi her biri farklı yörelerde kullanılmış kelimeler tespit edilmiş. *Epilepsi* karşılığı dilde var olan *sara*, *tutarga*, *tutarık*, *tutulga* kelimelerinden hiçbiri bilim çevrelerince ilgi görmedi. Bunlardan hangisinin yapısı kurallı, kullanıma elverişli diye düşünülmeyi; yazı diline mal edilmesi doğrultusunda bir çaba gösterilmedi. Biraz geç olmakla birlikte bunlardan *tutarık*, *tutarga* 1980'li yıllarda *Türkçe Sözlük*'e alındı ama ilgi görmedi veya bilginler bundan haberdar edilemedi.

Kaynaklarda geçen ve halk ağzında yaşayan sağlık bilimi terimlerinin bazılarının yapısını, kökenini tayin etmek bir başka sorun olmuştur. Örnek olarak halkın kullandığı *iskelet* karşılığı *kerkenek*, “çok zayıf olma durumu” anlamındadır. *Kerkeneki çıkmak* biçiminde deyim de oluşmuş bulunan *kerkenek*, halkın telaffuz edemediği *iskelet* (Fr. *squelette*) kelimesinden bozulmuş olabilir. Bir başka terim “akciğer zarı iltihaplanması” anlamında *satlıcan*’dır. Bu da Arapça kökenli *zatülcenp* kelimesinin halk ağzında bozulmuş şeklidir. Bu tür zorluklar, halk dilinden yazı diline kelime ve terim aktarmada insanın cesaretini kırmıştır. Demek ki yalnızca sağlıkla ilgili değil, öteki alanlara ait halk ağzında geçen sözler de ayrı bir araştırma gerektiriyor.

Halk dilinde yelle ilgili *nefes darlığı* anlamında *yelpik*, bilim adamlarınca kullanılmadı. *Şarbon* hastalığı anlamındaki kelimeye halktan kimisi *yakacak* kimisi *yorgaca* kimisi *boğmaca* demiş. Kafada iyileşmeyip kelliğe yol açan hastalık anlamında *suluca* bir başka örnektir. Bunları akademik düzeyde alanın bilim adamlarıyla oturup görüşmek, tartışmak mümkün olmadı. Halk ağzında *veba* karşılığı Türkçe *yumrucak* sözü de dile getirilemedi.

Türk halk dilinde birçok hastalık adı *-ca (-ce)*, *-ça (-çe)* ekleriyle karşılanmıştır. *Suluca akarca*, *boğmaca* (*wooping cough*) vb. *Akarca* kelimesi *Türkçe Sözlük*’e alındı ama itibar eden olmadı; tıp bilgini gene bunların Latince-sini, Yunancasını tercih etti. Bunun yanında bazen ilgi çekici durumlarla karşılaşabildik. Bilim âlemi, yeni türetilmiş *enfeksiyon* yerine *bulaş* terimini benimsedi.

Denebilir ki iyi anlatıldığında, konu gündeme getirildiğinde, mantıklı, kurallı örnekler sunulduğunda bilim adamının ilgisini çekmek mümkün oluyor ve Türkçeye bir katkı sağlanabiliyor. Nitekim Türk Dil Kurumunun İlaç ve Eczacılık Terimleri Çalışma Grubu’nda önerdiğimiz *sit* (*cide*) karşılığı *kıran*, bilim dünyasına mal edilmiştir. Önümüzde *saçkıran* terimi vardı. Kurullarda bu kelime üzerinde çok durduk. *Bakterisit* (*bactericide*)-*bakterikıran*; *pestisit* (*pesticide*)-*zararlıkıran*; *tenyasit* (*teniacide*)-*tenyakıran* Türk Dil Kurumunca yayımlanmış olan *İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü*’nde yer aldı. Şüphe yok ki Türkçeye karşı ilgi duyan, sevgi besleyen alan uzmanları bunları kullanacaktır.

Aslında Türkçenin kaynakları; millî dil, millî edebiyat kavramlarının işlenmeye başladığı Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana gereği gibi değerlendirilemedi. Halk ağzının yanında tarihî metinlerde saklı kalan kelime ve terimler de yeterince işlenip günlük dile, bilim diline mal edilemedi.

Dîvânu Lugâti't-Türk bu kaynaklardan biridir. Eski Türkçe adını verdiği-miz bu dönemde, 1071'de yazılmış. Hasta karşılığı *sayru*, doktor karşılığı *sagun*, baştabip karşılığı *atasagun*. Arapça kökenli *mide* karşılığı, bugün *kursak* biçimini alan *kurugsak* bu eşsiz eserde geçen terimlerden birkaçıdır. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten* alınan ve bugün de kullanılan *yangı* terimi, *enflamasyon (iltihaplanma)* karşılığı olarak benimsendi ve alanın sözlüklerine girdi. Ancak bu eserde ve öteki tarihî kaynaklarda daha niceleri ilgi bekliyor. *Neşter* için kullanılan *kanagu* bunlardan biridir. “Hastalık” karşılığı *iğ*, Konya'da da tespit edilmiş.

Bir yandan *hekim başı* bir yandan da *ser tabip* yıllarca kullanıla gelmiş. *Baş* kelimesiyle oluşturulan *baştabip* iyi ki *başdoktor* olmamış. Arapça kökenli *tabip* bugün de kullanımdadır. İl ve ilçelerde bir de *hükûmet tabibi* bulunur. *Hükûmet tabibi'nin*, halkın gözünde ayrı bir yeri var. Bu kuruluş, halk sağlığının güvence altına alınmasıyla doğrudan görevlidir.

Eski bir Türkçe metinden veya halk ağzından alınan, yaşatılan bir kelime; zamanla canlılık kazanıyor, gelecekte birçok yeni kavramı karşılamada temel oluşturuyor. Cumhuriyet tarihi boyunca bunların örnekleri görülmüştür. Arapça kökenli *sıhhat* terimi, *sağlık* ile karşılanınca *sağlık taraması*, *sağlık sorunları*, *sağlıkçı* bu kelimeden türetildi. Ardından ikinci kelimeleri Türkçe olmamakla birlikte *sağlık sigortası*, *sağlık memuru*, *sağlık raporu* gibi başka terimler dile girdi.

Tıp; geniş bir inceleme, araştırma alanıdır. Bünyesinde biyoloji, kimya, fizik gibi temel bilim dalları da bulunur. En eski bilim dallarından biridir. Bu çalışma alanı, “bir koyun ömrü” olan insanoğlunun sağlık içinde yaşamasını amaç edinmiştir. Her yüzyılda bir veya birkaç kez ortaya çıkan *veba*, *tifo*, *tifüs*, *kolera*, *trahom*, *verem*, *frenji*, *grip* gibi küresel salgınlardan insanlığın en az zayıflatma çıkmasını bu bilim dalı kendine görev edinmiştir. Bugün de yaşanan durum aynıdır.

Tarihin her döneminde insanları kasıp kavuran, bazen üçte birini yok eden *veba*; bölgemizde, Orta Doğu'da 1300'lü yıllarda görülmüş. Uzak Doğu'dan ticaret yoluyla Orta Doğu'ya, Akdeniz coğrafyasına, İtalya'ya, İngiltere'ye hatta oralardan İskandinav ülkelerine ulaşmış. 1350'li yıllarda tekrar Orta Doğu'da görülen bu hastalığın Moğol ordularıyla buralara yayıldığı iddia edilmiştir. Batı dilinde *yersinia pestis* adlı bir bakteri olarak bilinir. Hastalık, 1800'lü yılların sonunda tekrar nüksetmiş. Pire ve farelerin sebep olduğu bu hastalık; vücutta siyah renkli, öbek öbek kanlı yaralar oluşması şeklinde kendini göstermiştir. Bu sebeple *veba*, İngilizcede *the black death* (kara ölüm) diye adlandırılmıştır. Türk halk ağzında ise bu hastalığın adı

veba sözünden ses değişmesiyle *baba* biçimindedir. Arapçası ise *taun*'dur ve *taun*, Türkçede de kullanılır.

Halk dilinde *baba* kelimesi Erzurum'a, Erzincan'a, Van'a, Bitlis, Elazığ'a, Malatya'a, Sivas'a; güneyde ise Diyarbakır'a, Gaziantep'e kadar uzanan geniş bir bölgede halk arasında bilinir. Bu durumu, Türk Dil Kurumunun *Derleme Sözlüğü*'nde ve yapılan halk ağzı çalışmalarında görebiliyoruz. *Baba* sözü, bir ucu Kars'a diğer ucu Şanlıurfa'ya ayrıca iç göçlerle Ankara'nın bir ilçesi olan Haymana'ya kadar uzanmıştır. Halk ağzında *baba çıhasıca*, *baba tutasıca*, *baba yıhasıca* gibi deyimler oluşmuş. Bunlardan *baba yıhasıca* sözünden anlaşılıyor ki *veba* insanı yere yıkan bir niteliğe sahip.

Gençlik yıllarımda *baba tuta* (tutsun) veya *baba çıha* (çık, çıksın) sözünü ailemden, çevremdeki kadınlardan çok duyardım. Türk dilini çalışma alanı olarak seçtiğimde v < b değişimiyle *baba* sözünün *veba* olduğunu anlamıştım. Bu kelimeyi bir beddua (ilenme) olarak kullanan kimse, eliyle de parmaklarını açarak bir işarette bulunurdu. Parmaklar açık olarak avuç içini ilenmenin yapıldığı kimseye onun göremeyeceği şekilde gizlice tutulurdu. Sonra anladım ki bu işaret hedef aldığı kimsenin avuç içi büyüklüğünde *veba* yarısı dökmesini temsil ediyordu. Buna verilmiş *beşli* sözü de böylece anlam kazanmıştı.

E. Gemalmaz; *Erzurum İli Ağzları III* (TDK 1995) adlı çalışmasının sözlük bölümünde *baba* kelimesine *veba* karşılığını vermiş, bölgede kullanılan biçimlerini şöylece sıralamıştır:

baba boğazan, *baba yüzen çıha*. Kargış sözü.

baba duta! 'Ne kadar sevimli, ne kadar cici, çok tatlı' anlamlarına sevgi sözü.

baba yiyesen. Kargış sözü.

babanın beşi. Kargış sözü.

boğuzan baba düzüle. Kargış sözü.

goltuğuna baba çıhacah. Kargış sözü.

Bunların dışında, aynı kelimedenden bir de Erzurum halk ağzında "zıkkımlanmak" anlamında *babalanmak* fiilinin geçtiğini belirtmiştir.

Baba kelimesini; Erzurum havalisinde daha önce Selahattin Olcay, *Erzurum Ağzı* (1967) adlı eserinde zikretmişti. "Bitlis Halk Ağzı ve Kültürü" adlı henüz yayımlanmamış çalışmamda da geçen *veba* karşılığı *baba*, Gemalmaz'ın tespitlerine yakın aynı kelime ve deyimlerle Van Gölü çevresinde

ve Bitlis'te de kullanılır. Mukim Sağır (*Erzincan Yöresi Ağızları*, TDK 1995), *baba* kelimesinin Erzincan'da; Ahmet Buran - Nadir İlhan (*Elazığ Yöresi Söz Varlığı*, TDK 2008), aynı kelimenin Elazığ yöresinde kullanıldığını eserlerinde belirtmişlerdir. Bu kelimenin Kırşehir'e kadar yayıldığını Ahmet Günşen'in *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü* (2001) adlı çalışmasında buluyoruz.

Sıraladığım *veba*, *tifo*, *tifüs*, *kolera*, *trahom*, *verem*, *frengi*, *grip*, yüzyıllar boyunca Anadolu halkının yakasını bırakmamış salgın hastalıklardır. Savaş meydanlarında askere musallat olan ve bitlerle bulaşan *tifüs* bunların başında gelir. Yukarıda bu salgınlardan birinin halk ağzında nasıl adlandırıldığını ve bu sözden neler türettiğini belirtirken öteki salgın hastalıkların da bunun gibi halk arasında değişik adlarla anıldığı ve yeri geldiğinde bir ilenme (kargış) sözü olarak kullanıldığını belirtmeye çalıştım. Kim bilir belki bir süre sonra halk *koronavirüs*'e de bir ad verecektir.